

Individualizam, ekonomski poredak i država

"Od osamnaestog vijeka i revolucije (francuske- V.V.),
kao iz zajedničkog izvora, potekle su dvije rijeke:
prva je povela ljude slobodnim institucijama,
dok ih je druga ponijela apsolutnoj vlasti."
Aleksis de Tokvil

Abstract:

What is the "real" and what the "false" individualism? What is the connection of those two understandings of individualism with the role of state? And there we come to the question- why do we need state? What is moral base of the state?

What is at the base of moral philosophy that justifies state?

What is at the base of political philosophy that justifies state?

What rights and freedoms, rights and freedoms of individuals, leave to state?

Is the state above the individual?

Is there the common goal even if there is only one individual against it?

State is not an invention of lawyers, but the result of spontaneous mechanism of invisible hand.

How does that mechanism originate and work?

That is the essence of this paper, which has showdowns with a lot of well-known and generally accepted answers!

Key words: real individualism, false individualism, economic order; state, freedom, mechanism of invisible hand.

Abstrakt:

Što je istinski a što lažni individualizam? Kakva je veza jednog ili drugog shvatanja individualizma sa ulogom države? Isto tako se postavlja pitanje šta će nam država? Što su moralne osnove države? Što je u osnovi moralne filozofije koja opravdava državu?

Što je u osnovi političke filozofije koja opravdava državu?

Koja prava i slobode, prava i slobode pojedinca, ostavljaju državi?

Da li je država iznad pojedinca!

Da li postoji opšti cilj ako je makar jedan pojedinac protiv tog cilja!

Država nije izum pravnika već rezultat spontanog mehanizma nevidljive ruke.

Kako nastaje i djeluje taj mehanizam?

To je u osnovi suština ovog rada, koji ulazi u koštac sa mnogim poznatim i opšteprihvaćenim odgovorima!

Ključne riječi: istinski individualizam; lažni individualizam; ekonomski poredak; država; sloboda; mehanizam nevidljive ruke

1. Ideja rada

Ključni nosilac života i razvojni izvor je **čovjek** odnosno **pojedinaac**.

Ako se prihvati ova pretpostavka, onda se postavljaju dva pitanja:

1. Koji ekonomski poredak najbolje odgovara činjenici da je pojedinac "veličanstveni izvor" (Ajn Rend)
2. Da li je za ostvarivanje ove uloge pojedinca potrebna država i ako jeste koja država ima moralno opravdanje?

2. Polazište- eksplikacija ideje

Zašto sam ideju rada upravo ovako definisao? Zašto sam postavio baš ova pitanja? Zar ova pitanja nisu potpuno jasna i zar većina ekonomista, ali i onih drugih koji pate od iluzije da se bave i razumiju ekonomiju, već nemaju kategorične odgovore na ova pitanja? Zar nije svakome jasno da je čovjek izvor svega? Zar ima dileme koji je poredak najbliži prirodi čovjeka? Zar neko može da postavi pitanje o ulozi države- kada je tu sve jasno? Ja sam preuzeo rizik da se ponovo vratim ovim pitanjima i svima poznatim odgovorima na ta pitanja. Zaista, sve više uvažavam misao da su pitanja vječna (uvijek ista), ali se odgovori vremenom mjenjaju, te da odgovore na poznata pitanja treba s vremena na vrijeme ponovo kritički razmotriti.

Naravno, moja rasprava se kreće u domenu ekonomije, mada jednim dijelom izlazi iz oblasti ekonomije. To objašnjenje ekonomije terminima i nalazima drugih nauka proizilazi iz činjenice da što je "polazište za neko objašnjenje fundamentalnije (tj. što više ističu temeljne, bitna i neizbježna obilježja ljudske situacije) i što dalje ili se barem tako čini od svog rezultata (što manje djeluje političko) to bolje." (R. Nocik). Odnosno, fundamentalna objašnjenja nekog područja, u ovom slučaju ekonomije, su objašnjenja tog područja pomoću drugih pojmova: ona se ne služi nijednim pojmom sa tog područja. Otuda, ekonomija se ne može objasniti ekonomijom, niti razumjeti samo posjedovanjem ekonomskih znanja. Ekonomski život u realnosti nikada nije samo ekonomija. Ne postoji parcijalni ekonomski život! Život je istovremeno i kontinuirano prožimanje raznih ljudskih aktivnosti. Život je integralan ili ga nema! Da bi ga fundamentalnije razumjeli- moramo ga posmatrati i razumjeti u totalitetu! A to je i najteže, jer naša misao onda mora da bude na putu do dublje stvarnosti! Ako se nekritički prihvataju dobijeni odgovori na pitanja, onda misao postaje lijena. Ali začudo što je misao više lijena, u toj mjeri postaje više agresivna i pojavno sigurnija u sebe.

Naša većinska ekonomska misao (mainstream i u praksi i u teoriji), i ne samo ona, je upravo u fazi zrele lijenosti. Zar se to ne može zaključiti iz najobičnijih pitanja, tipa: "Zašto Crna Gora uvozi masline, Srbija salatu!", "Zabranite uvoz pa će ljudi da proizvode taj proizvod jer za njega tada postoji tražnja"¹, "Liberalizam je za teoriju- u praksi je drugačije", "Pojedinac je nemoćan- zato je neophodna država", "Tržište ima greške zato država treba da ih ispravi",... Malo je koje zanimanje toliko puno nemorala (možda je pravo iznad) kao ekonomija, jer ljudi se javno zalažu za npr. opšte interese, a u praksi sprovode surovo svoj interes! Može se navesti neograničen broj takvih primjera. Ovi primjeri i iskazi su jedini kriterijumi ocjenjivanja ideje i shvatanja ekonomije pojedinaca koji ih postavljaju, bez obrzira koje

---

¹ Zabrana uvoza nafte- Zar nije recept da u Crnoj Gori i Srbiji nađemo naftu? Naravno, ovdje se govori o logici tog argumenta protekcionizma, odnosno njenim konsekvencama.

interese imaju i sa kojim titulama se kite! Nisu dovoljne za ocjenu ljudi i njihovog razumjevanja ekonomije naučene priče o slobodnom tržištu ili o zaštiti svojinskih prava. Na opštem nivou lakše je prihvatati iluzije, na praktičnom nivou se otkriva njihova prevara. Naučna teorija koja je nemoćna da interpretira sopstvene podatke i naučne nalaze utočište ima u primitivnom misticizmu. Kako iz mistike misli o ekonomiji do prirodne misli u ekonomiji? Odnosno, kako izbjeći to lažno znanje o ekonomiji koje nas okružuje?

3. Pojedinac- veličanstven izvor kreacije ili zarobljenik plemena

Izvor je veza sa realnošću. Ako razumijemo izvor onda možemo bolje razumjeti sve ono što se pojavno kasnije događa. Ako razumijemo ideju nastanka nekog fenomena- tek onda možemo razumjeti taj fenomen! Da bismo to mogli- moramo u našoj duši biti kreativci, a ne imitatori i intelektualni snobovi.

Da li možemo razumjeti npr. ekonomske pojave ukoliko ne razumijemo pojedinca, individuu koja nosi taj proces?

Da li smo i dalje zarobljeni političkom ekonomijom iz dvadesetih i tridesetih godina prošlog vijeka, kada je počeo pokušaj izučavanja i koncipiranja društvenih sistema bez uvažavanja samog čovjeka. Kada je vjera u konstruktivizam postala nova religija, kada je Dekartov i Rusoov **sveopšti Um** počeo i praktično da se ispoljava. Da li je naslaga starog socijalističkog sistema, koji je na nivou ideologije bio sistem za dostojanstvo čovjeka, a u praksi je ograničavao njegova prava, uključujući i pravo na život (ubio je nekoliko stotina miliona ljudi). Svi se grozimo na ove konstatacije, i na taj način pokazujemo da smo "protiv"! Ali da li je naš način razmišljanja zaista napustio tu paradigmu? Da li je promjenjena naša fundamentalna lična jednačina, kako kažu sociolozi?

Ako posmatramo razvoj političke ekonomije još iz 19 vijeka, da se zapaziti da je ona nekritička; "naslijepo i implicate" prihvatila učenje kolektivizma kao svoj aksiom.

Da li smo i danas na tom aksiomu? Zar izraz "zašto Srbija uvozi salatu a Crna Gora masline" to ne potvrđuje? Ko je to "Srbija"? Ko je to "Crna Gora"? Da li Srbija ili Crna Gora uvoze salatu, ili to rade kompanije i biznismeni? Ako i neko kaže da postoji neki vidljivi kolektivni individualitet zvani Srbija ili Crna Gora, sa kojim povodom taj "kolektivni individualitet" može i sa kojim pravom zabraniti članu tog kolektiva da za svoj novac kupuje ono što želi i od koga želi?

Da li istovremeno možemo biti i za ograničenje uvoza i za ekonomske slobode pojedinca? Da li je argument da se neko mora žrtvovati zarad interesa ostalih članova kolektiva, moralno i etički fundiran? Zar zabrana da kupim salatu ili maslinu koju želim nije individualistička žrtva?

Zar naši udžbenici ekonomije nisu puni definicija o potrebi menadžmenta, upravljanja, organizovanja ili manipulisanja "resursima" nacije ili zajednice? Priroda ovih resursa nije definisana, njihovo zajedničko vlasništvo se uzima kao datost, a i podrazumjeva se da ekonomija treba da utvrdi kako da se "resursi" koriste "na opštu dobrobit".

Što zapravo znači ova opšteprihvaćena fraza? Npr. što praktično znači opšta dobrobit? Koga motiviše cilj: opšta dobrobit? Da li onda ekonomiju treba organizovati na principu radnih

akcija? Da li su stanovi, vile, kola koje imaju zastupnici ovog mišljenja "opšta dobrobit", a to znači svakom članu države dostupni? Ili se možda misli da će svi ostali koji nemaju ta dobra biti potpuno zadovoljni svojim životom zbog toga što su npr. njihovi prijatelji u eliti, rukovodioci, šefovi, i sl. žive lagodno? Da li su ljudska bića zaista tako dobra, požrtvovana, altruistična?

Kako objasniti da se ipak kolektivistički aksiom danas mnogo više dovodi u pitanje u praksi ekonomije nego u teoriji: Da li je zalaganje akademskih ekonomista u nas (nivo teorije), i ne samo u nas, možda rezultat činjenice da su oni državni službenici? Ibn Haldun kaže da način razmišljanja čovjeka zavisi od načina kako dobija sredstva za život! Ako slijedimo ovu Haldunovu misao onda postaje jasnije što ljudi koji se bave ekonomijom na praktičnom nivou ističu da je profit u glavama ljudi! Odnosno, odbacuju predrasudu većine ekonomista da je čovjek samo jedan od faktora proizvodnje, zajedno sa zemljom, šumama i rudnicima. Čak kao jedan od manje značajnih faktora, jer ga ima u izobilju (mjeru nezaposlenosti ljudi možemo tumačiti i kao mjeru izobilja sa ovim faktorom proizvodnje). Sve analize koje se rade u ekonomiji više se bave istraživanjem ovih drugih faktora nego ulogom čovjeka i njegovim ponašanjem. To znači, na nivou prakse ekonomije sve više se osjeća potreba za pojedincem-ekspertom! Da li se to vraćamo čovjeku i u ekonomiji?

Otkuda taj aksiom kolektivnog u našem načinu razmišljanja?

Očigledno je da on vuče korjene iz plemenske organizacije društva! Vjerovatno da će mnogi reći da je to davna prošlost, da se čovjek uzdigao iznad toga, da smo već na Mjesecu, imamo mobilne,... Kako govoriti o plemenskoj organizaciji u doba modernizma?

Koncept čovjeka kao slobodne i nezavisne jedinice na Zapadu, odnosno u Evropi nije u potpunosti prožimao evropsku kulturu! U njene korijene je duboko usađena plemenska kultura. Ovo posebno važi za Balkan. Shodno toj kulturi odnosno tom načinu razmišljanja, pleme je značilo cjelinu, jedinstvo, dok je čovjek bio samo jedna od njenih potrošnih ćelija. To je podjednako važno i za vladare i za kmetove. "Vladari su živjeli u uvjerenju da svoje privilegije zadržavaju samo na osnovu usluga koje se smatraju časnim, tačnije poslovima u vezi sa formiranjem oružane sile ili vojničkom odbranom...Ali i plemić je, podjednako mjeri kao i kmet, bio vlasništvo plemena, njegov život i imovina su pripadale kralju. Ne treba zaboravljati da je institucija privatnog posjeda u punom zakonskom značenju izraza, dobila pravo postojanje tek u kapitalizmu." (Nocik, str. 56)

Postoje mnoge varijante kolektivismu koje su za očuvanje te plemensko-religiozne etike, u kojoj se poglavica odnosno Bog zamjenjuju "Društvom".² Kao što su se ljudi žrtvovali za poglavicu ili Boga, treba da se žrtvuju za "Društvo".

U plemenskoj organizaciji bogatstvo se smatralo kao nešto anonimno, nešto što proizvodi pleme i što pripada plemenu! Ipak, svako bogatstvo je neko stvorio i ono nekom pripada. To je u suštini kapitalizma kao sistema! A naša tranzicija jeste put ka kapitalizmu! A "posebna pogodnost" koja je omogućila kapitalizmu da nadmaši sve prethodne ekonomske sisteme bila je sloboda koja je vodila ne prema eksproprijaciji i redistribuciji, već prema stvaranju bogatstva.

Sloboda je uvijek vezana za pojedinca!

---

² O plemensko-religioznoj etici vidi: Augustin Aurelije: Božja država, CID, Podgorica, 2004.

To znači da ukoliko želimo razvoj slobode pojedinca, onda se sa **premisom** plemenskog shvatanje jedinke treba preći na koncept **prava pojedinca**. Čovječanstvo nije jedinka ili neki organizam. Jedinka koja proizvodi i trguje, obavlja transakcije jeste čovjek. Zato ekonomija mora da započne izučavanje čovjeka umjesto izučavanja labavog skupa nazvanog "zajednica".

Iz ovoga se jasno vidi da smatram da je individualizam ključna filozofija i politička teorija države.

Ali koji i kakav individualizam?

4. Individualizam i ekonomski poredak

I letimičan pogled na rasprave o individualizmu vođene u poslednjih dva-tri vijeka pokazuje koliko je ovaj pojam različito tretiran i shvaćan.

Zato ukazujem na tu zamku koja proizilazi iz upotrebe istog termina, ali sa različitim značenjem.

Ja prihvatam Hajekov stav da je individualizam prvenstveno teorija društva, odnosno pokušaj da se razumiju snage koje određuju društveni život čovjeka, a tek potom skup političkih maksima izveden iz takvog viđenja društva. Ovakav pristup odbija uvriježeno mišljenje da "individualizam postulira postojanje izolovanih i samodovoljnih individua i polazi od ljudi čija su priroda i karakter određeni njihovom egzistencijom u društvu". Ako bi zaista individualizam značio skup nepovezanih i sebičnih osoba, onda to ne bi mogla biti teorija društva. Upravo individualizam polazi od druge tvrdnje. **Ne može se razumjeti društvo i društveni fenomeni osim kroz naše razumjevanje individualnih djelovanja usmjerenih ka drugim ljudima.** Naglasak je na odnosu pojedinca sa drugim ljudima, na ponašanju pojedinca u odnosu na druge ljude. To je proces **od individue ka društvu**, za razliku od kolektivističkih teorija koje društvo shvataju kao cjelinu socijalnih odnosa, **kao entiteta samog po sebi**, koji postoji nezavisno od pojedinaca koji ga čine.

Znači, važno je dovesti u pitanje dvije tvrdnje: (a) da princip individualizam ne vodi ka društvu, već ga razbija i (b) tvrdnja da je društvo samo po sebi entitet nezavisan od pojedinca. Što se nalazi između ova dva "ekstrema"?

Koji individualizam vodi ka slobodnom društvu, a koji ka kolektivističkom ropstvu?

Hajek govori o istinskom i lažnom individualizmu.³ Odnosno o iracionalnom i racionalnom individualizmu.⁴ Teorijska analiza pokazuje da je istinski individualizam načelo slobodnog

---

³ Odnosno to su dva termina "individualizam" (istinski) i "socijalizam" (lažni individualizam).

⁴ Intelektualna tradicija individualizma može da pomogne boljem razumjevanju ovog pojma. Istinski liberalizam je vezan za Džona Loka, zatim Bernarda, Mendevila i Davida Hjumana, da bi zrelost ovog shvatanja individualizma dostigla vrhunac u djelima Josiaha Tackera, Adama Fergusona i Adama Smita i Edmunda Burkea. Kasnije, u 19 vijeku ova ideja je razvijena kod Tokvila i lorda Aktona.

Međutim, klasični ekonomisti 19 vijeka, posebno bentamovci podpadaju sve više pod uticaj individualizma druge vrste i drugih pogleda, prije svega to je Ruso i fiziokrati, mislioci francuske revolucije (tzv. kartezijski racionalizam).

Pokušaj pomirenja ova dva koncepta individualizma: ostrvskog i kontinentalnog ili bliže britanskog i francuskog nalazimo kod Džona Stjuarta Mila i Herbera Spensera.

društva, dok lažni individualizam vodi ka nečemu što je suprotno individualizmu tj. u kolektivizam.⁵

Suštinska razlika između ove dvije vrste individualizma je uloga čovjekovog racija (uma) u nastanku i uređenu društvenog poretka. Zapravo, i jedan i drugi individualizam polazi od racija čovjeka. I upravo taj racio je vezan za individu, za njegov um. (Tako dovodimo u vezu razvoj racionalizma i individualizma u filozofiji).

Istinski individualizam polazi od toga da uloga uma nije presudna u uređenju odnosa u društvu, dok druga vrsta individualizma polazi od toga da je izvor svakog poretka u umu čovjeka. (Odnosno prva vrsta govori o umu, a druga o Umu). Istinski individualizam smatra da je uloga čovjekovog uma u nastanku poretka ograničena i da je čovjek postigao ono što je postigao uprkos činjenici da je samo djelimično vođen umom (svjesno), te da je njegov individualni um ograničen i nije savršen. Ovakav pristup objašnjavanju individualizma Hajek naziva antiracionalističkim.

Ovaj pristup ne smatra čovjeka visoko racionalnim i inteligentnim, već vrlo iracionalnim (snaga strasti, intelekta, intuicije, kulturne i običajne norme i sl.) i veoma pogrešivim živim bićem (radeći pravi greške i kroz taj odnos pokušaja i grešaka unapređuje i svoju misao i svoje rezultate). Te greške se upravo ispravljaju samo tokom **društvenog procesa**, kroz koji se dobija ono što je najbolje od takvog nesavršenog materijala. Tako se naglašava uloga društvenog procesa, što i jeste ključna karakteristika britanske škole.⁶

Lažni individualizam (evropska škola) prepostavlja da je Um (sa veliko "U") uvijek i potpuno dostupan ljudima, te da je sve što čovjek postigne direktno rezultat kontrole individualnog uma i, prema tome, podložno toj kontroli, piše Hajek. Tako, Dekart piše da "rijetko ima tako mnogo savršenstva u dijelima sastavljenim od mnogo odvojenih djelova, na kojima su radile različite ruke, kao u onim koje je izradio jedan jedini majstor". Kao što vajar samostalno izvaja neki kip shodno svojoj zamisli, tako i državenik (pojedinaac) zahvaljujući svom Umu može najbolje da "izvaja" i društveni poredak. Odnosno, Dekart kaže da će zajednice koje idu lagano, postepeno i koje se oslanjaju na iskustvo u nastanku svojih institucija, dostići niže nivoe razvijenosti u odnosu na nacije čije institucije su rezultat projekta nekog mudrog zakonodavca.

Ovo je vjera u sveznajući um! U njegovu mogućnost da konstruiše našu budućnost; da je uredi i organizuje! Ove ideje idu od Dekarta, preko Rusoa i Francuske revolucije do inženjera društvenih problema u 19. i 20. vijeku. Upravo na toj filozofskoj osnovi, koja je pripremana u 18. i 19. vijeku, izrastao je kolektivizam 20. vijeka ("Vijek mase", "Vijek gomile") u vidu nacizma i socijalizma. To je i danas intelektualna osnova mnogih pogleda na tranziciju i želje da se sve unaprijed smisli i uradi, odnosno da su te nove institucije koje gradimo budu rezultat svjesne konstrukcije "pametnih reformista". To je tzv. institucionalni inženjering, koji je

---

⁵ "Budući da je samo prva vrsta individualizma konzistentno je za nju zahtjevalo naziv istinskog individualizma, dok se druga vrsta vjerovanja mora smatrati izvorom modernog socijalizma, isto toliko važna koliko i čisto kolektivistička teorija" (Hajek)

⁶ Preko Hajeka otkrivamo nama manje poznatog Bernarda Mandevilla, koji je udario temelje ovakvom shvatanju individualizma, koji piše u svojoj knjizi: *The Fable of the Bess*. Tako, govoreći o podjeli rada on zapaža: "da često pripisujemo izvrsnosti čovjekovog genija i dubini njegovog razmišljanja ono što u stvarnosti možemo zahvaliti toku vremena i iskustvu mnogih naraštaja, koji se sve fizički i oštromljevano vrlo malo razlikuju jedno od drugog."

Ovdje se može navesti i stav G. Vikoa, koji kaže da "nije na čovjeku da sve sazna".

ključna kočnica tranzicije, a koji se uvezuje sa državom blagostanja, koji nije ništa drugo do vrsta kolektivizma (država blagostanja kao puzajući socijalizam).

Ljudi skloni vjeri da se sve unaprijed može predvidjeti i urediti su izvor prepreke razvoju i izvor su modernog fatalizma izvedenog iz tog vjerovanja. Prava opasnost od ove vrste individualizma je u tome što on ispunjava duh svakog čovjeka pojedinačno i što to postaje načelo ponašanja "običnog" čovjeka u najobičnijim i svakodnevnim poslovima; u odnosu sa drugima; u načinu rešavanja poslovnih problema; uređenja odnosa u porodici i sl. Nema veće opasnosti nego kada neki pojedinac sebe smatra toliko pametnim da se usuđuje da daje recepte za ponašanje drugih ljudi i koji pokušava da svjesno uredi njihovu budućnost.

Taj duh vjere u svjesni konstruktivizam svega i svačega je ambijent ne slobode i neminovno teži ka diktaturi kolektiva u odnosu na pojedinca. Po mom mišljenju nije dovoljno ukazati na strašne posledice ovog pristupa gradnji društvenog poretka na nivou jedne, npr. države, već i na mnogo nižim nivoima, uključujući i porodicu i kompanije. To je i razlog da su svi oni koji su u masi koja podržava diktaturu i sami diktatori na svom nivou moći i vlasti (npr. u porodici).⁷

Zaista, Adam Ferguson⁸ je bio u pravu kada je kazao da su sva ljudska postignuća rezultat **ljudskog djelovanja** (rada, akcije, misli), ali nisu i rezultat **ljudskog projekta** (svjesne, prethodno smišljene konstrukcije). Spontana saradnja slobodnih ljudi često stvara veće stvari od onih koje bi njihovi individualni umovi ikada mogli potpuno shvatiti! To je i najveće otkriće klasične političke ekonomije, koje je postalo osnovni instrument razumijevanja, ne samo privrednog života, već i istinskih društvenih fenomena.

Prema tome, dvije ključne tačke razlika ova dva shvatanja individualizma su: (a) Pseudo-individualista vjeruje da je vjerovanje u spontane društvene rezultate (nenamjeravani, nesvjesni rezultati ljudskih akcija) logički nemoguće za "svakog filozofa koji je posmatrao pojedinačno čovjeka kao polazište i prepostavio da on formira društvo sjedinjenjem svoje posebne **volje** s drugima u nekom formalnom ugovoru" (Ruso). Istinski individualizam jeste teorija koja može objasniti formiranje spontanih društvenih rezultata! Pseudo-individualizam neizbježno vodi zaključku da društveni procesi mogu biti navedeni da služe ljudskim ciljevima, jedino ako su podvrgnuti **kontroli** individualnog ljudskog uma (vođe), direktno vodi u kolektivizam. (b) Nasuprot tome, istinski individualizam vjeruje da će ljudi, ako su ostali **slobodni**, često postići više, nego što bi pojedinačni ljudski um mogao predvidjeti ili projektovati.

Istinski individualizam polazi od toga da čovjek nije savršen. Shodno tome, potrebno je graditi sistem koji treba da nas sačuva od čovjekovog najlošijeg izdanja. Suštine sistema za koji se zalaže istinski individualizam (npr. A. Smita) da je to sistem u kome loši ljudi mogu učiniti najmanje štete. (Na ovome insistira i Epstein.⁹)

To je, kako ističe Hajek, društveni sistem koji u svom funkcionisanju ne zavisi od toga da li ga vode dobri ljudi, ili hoće li ljudi postati boljim nego što su sada, već je to sistem koji može

---

⁷ Da li se ovim može objasniti fakat da su mnogi poznati intelektualci i filozofi, mnogi pametni ljudi podržavali diktatore? Radi se, ne o tome koliko ko zna, već koji je životni pristup ugrađen u njihov kod: vjera u slobodu ili vjera u jednakost!

⁸ "Oblici društva imaju nerazumljivo i daleko porijeklo, oni izrastaju dugo prije pojave filozofije iz ljudskih instikata, a ne iz špekulacije.

⁹ E. Epstein: Free Market under Setge, IEA, London, 2003, str. 28

učiniti korisnim sve ljude u svoj njihovoj različitosti i samostalnosti. Cilj je sistem u kome je sloboda moguća za sve, ne samo za "dobre i pametne", kako to zastupaju npr. francuski filozofi Dekart i Ruso.

Jedna od primjedbi istinskom individualizmu jeste da se zasniva na sebičnosti, te da Sebičnost neminovno vodi konfliktnosti i haosu u društvu. I to je jedan od razloga zašto se liberali ne vole, jer postoji skoro univerzalna predrasuda da je sebičnost nemoralna, a altruizam moralan.

Izraz sebičnost, "sebeljublje", "sopstveni interes" se ne shvata kao "borba svih protiv svih", kao nekultivisana, skoro životinjska borba za opstanak. Ne radi se o surovo nekultivisanoj, već kultivisanoj (racionalnoj) sebičnosti. Tako, "sebstvo" uključuje i brigu oko porodice i prijatelja, a ono može uključiti bilo što i bilo koga do čega ili koga je ljudima stalo. U osnovi sebičnosti je **moralni stav** odnosa prema drugim ljudima.

Međutim, ovaj moralni stav može biti promjenjiv od pojedinca do pojedinca i kod samog pojedinca tokom vremena. Stoga moralni stav i nije dovoljna zaštita od surove sebičnosti, odnosno garancija za racionalnu sebičnost. Mnogo je važnija jedna druga činjenica. To je činjenica naše **konstitucionalne ograničenosti**, ograničenosti našeg znanja i interesa. Pojedinač **ne može** poznavati više od sitnih dijelova cjeline društva u kome živi i da su njemu znani samo neposredni učinci njegovih akcija i da ga upravo ti učinci motivišu za dalje napore i aktivnosti. Da li čovjeka vode ti neposredni efekti njegovih akcija u društvu, u odnosima sa drugim ljudima, ili neko drugi izvan njega, neko ko ima "sveznajući um", koji **zna cjelinu** društvenih odnosa (ima sve informacije), treba da ga vodi i njime upravlja? Da li me u akcije vode neposredni rezultati mojih akcija, koji su samo mali dio društvene cjeline ili neki društveni inženjer?

Ako priznamo da je ljudski um ograničen, uključujući i one koji misle da su "sveznajući"; onda to znači da smo mi upućeni jedni na druge, da čovjek nikada **nije sam**, već uvijek u **odnosu** sa drugim ljudima i njihovim interesima. **Ako smo upućeni na druge, da li možemo biti toliko sami i zatvoreni i da se surovo i bezobzirno borimo za svoje sebične interese?** Ako se surovo borimo za svoje interese, onda mi ugrožavamo interese drugoga. A ako uništimo sve ljude oko sebe zbog ostvarenja svog interesa, da li i mi možemo opstati?

Kooperacija sa drugim ljudima ne proizilazi samo iz **moralnog stava**, već, prije svega, iz **prirodne upućenosti** ljudi jednih na druge.

Pretpostavka efikasne kooperacije jeste **sloboda** svakog pojedinca. To znači da je svaki čovjek **slobodan** da koristi **svoje znanje i vještine** i da ima mogućnost da se rukovodi svojom **brigom** za posebne stvari koje **on** zna i do kojih je **njemu** stalo. Naša briga o sebi određuje naše djelovanje, koje je stoga ograničeno **na nas i naše najbliže**.

Milione tih ograničenih pojedinačnih djelovanja, pokazuje se, najbolje koordinira **tržište**, mehanizam koji povezuje te ograničene jedinice, a preko **sistema cijena** pruža svakoj jedinki informaciju o drugima, odnosno preko sistema cijena biva upoznat sa znanjem drugih ljudi.¹⁰ Upravo zbog logike sistema cijena, svaka cijena spaja prošle događaje, današnje odluke i buduća očekivanja, tržište i jeste mehanizam koji sa jedne strane povećava naše znanje (korišćenjem tuđeg znanja), ali sa druge strane pravi pritisak na svakog pojedinca da učestvuje

---

¹⁰ Maksimović S: Mikroekonomija, Consseco Institut, Beograd, 2002.

u tržišnoj igri – kooperira sa drugim pojedincima. Upravo pojedinac pridonosi "ciljevima koji nisu bili dijelom njihove svrhe".

I u tome se i sastoji **ključno otkriće Adama Smita, da čovjek slijedeći svoje sopstvene interese najbolje pridonosi opštem blagostanju**. Tako čovjekov "porok" – lični interes na društvenom nivou predstavlja korist za društvo!

Kad pokušamo da razumijemo istinski individualizam, ne smijemo se zadržavati na pojedincu kao samoj, usamljenoj, iz društva izopštenoj osobi. Nije naglasak na tome! Naglask je na **odnosu** te jedinice sa drugim ljudima. A ta upućenost proizilazi iz činjenice da je naše znanje ograničeno. To znači da ne postoji niko ko sve zna, koji najbolje zna! Jedini put do znanja je **društveni proces** u kojem je svakom, shodno principu slobode, dopušteno da pokuša da uradi što smatra da je za njega najkorisnije. Procjena što je najkorisnije ne proizilazi iz neke špekulacije u mozgu, već nastaje iz trenja odnosa sa drugim ljudima u procesu razmjene i usaglašavanja naših interesa. Pri tome, svi ljudi su različiti i po znanju i po vještinama i svi su neznaveni na svoj način. **Svako od nas ne zna sve ono što je drugim ljudima poznato!** Zato moramo biti svjesni da sve **ne – znamo!** Da nemamo cjelinu društvenih odnosa! Da mi imamo samo malo parče te ukupne slike! Zato ljudski Um, sa veliko "U", ne postoji u jedini! On nije dostupan niti jednoj osobi, ma koliko da je ona "pametna i sveznajuća", kako tvrdi pseudo-individualizam. Sveznajući Um se mora shvatiti u množini – kao interpersonalni odnos u kojem svačiji doprinos provjeravaju i isprobavaju drugi. Ovo ne znači da su svi ljudi jednaki, ali se polazi od pretpostavke da se sa ljudima **jednako postupa** (sloboda izbora svakog pojedinca).

Koja je kozekvenca prihvatanja činjenice da je naše znanje ograničeno? Ljidi žive u grupama, zajednici, državi! Ako prihvatimo činjenicu da je naše pojedinačno znanje ograničeno, onda to znači da ni jedna skupina ljudi **ne može znati** sve ono što je svima u društvu poznato. Iz ovoga istinski individualizam izvodi praktični zaključak o potrebi **ograničenja** svake prisile ili ekskluzivne moći, izvodi potrebu ograničenja svake vlasti, jer ona ne može da sve zna i zato mora biti ograničena da bi ostavila prostor za ispoljavanje tog, za vlast nepoznatog znanja. Kao i znanje pojedinca, tako je i **znanje vlasti ograničeno!** A to dalje treba posmatrati u svijetlu Spinozine misli: "Čovjekova misao nikada se ne može potpuni kontrolisati".

Istinski individualizam je s toga protiv primjene sile da se ljudi natjeraju da rade protiv svoje volje i interesa, a ne da je protiv **slobodnog udruživanja**. Stoga je upotreba sile (svjesnog poretka) ne može dati efikasnije rezultate od onih koji se postižu dobrovoljnom i spontanom saradnjom pojedinaca. Kako ističe Hajek, dosledan individualist treba biti ENTUZIJAST DOBROVOLJNE SARADNJE – gdje god i kad god oni ne vode pretpostavci ekskluzivne moći.

Kako se ovaj princip dobrovoljne saradnje može povezati sa principom upotrebe sile, a da se ne dovede s jedne strane u pitanje fundamentalna postavka istinskog individualizma, a s druge strane kako da se ne upane u anarhizam (odsustvo bilo kakve prisile)?

Odnosno, kako istinski individualizam **opravdava i obrazlaže postojanje države?** To je pitanje o kome se raspravlja u nastavku!

5. Individualističke osnove države

Da li je neki pojedinac svjasno stvorio državu? Da li je država rezultat otkrića nekog pojedinca? Da li je to otkriće nekog zakonodavca? Da li je država nešto što je nastalo van pojedinca i njegovih interesa? Da li je uopšte potrebna država i ako jeste što je njena uloga?

Odgovor na ova pitanja treba da se osloni na prethodni dio rada: na značaju pojedinca i individualizma kao društvene teorije.

Kako od pojedinca do države?

Kao što je već istaknuto pojedinci imaju prava koja im nijedna osoba ili grupa ne smije prekršiti i ugroziti. Ta su prava toliko neprikosnoveni da se postavlja pitanje što država i njena birokratija smiju raditi. Odnosno, **koliko prostora prava pojedinca ostavljaju državi?**

Da li država ima neko pravo koje nemaju pojedinci? Odnosno, koja prava je pojedinac prenio na državu i zašto? Ako državu shvatimo kao što je shvata Ejn Rand: "institucija sa ekskluzivnim pravom prisilnog sprovođenja pravila", postavlja se i pitanje kako država obezbjeđuje svoj **legitimitet** (opštu prihvatljivost)? Ako država ima prisilu, da li ona može kršiti prava pojedinca, ako se smatra da je kršenje bilo čijih prava i od bilo koga **nemoravno**?

Sva ova pitanja sam naveo prije svega iz razloga što već sama po sebi upućuju na način razmišljanja blizak individualizmu kao društvenoj teoriji. Nije mi cilj da dajem odgovore na ova pitanja, čak i pod pretpostavkom da mislim da ih znam.¹¹ Više bih ukazao na **shvatanje** tog **mehanizma** koji je **doveo do države**, nego što bih objašnjavao pojedine faze i postavke tog procesa.

Kao što Bastijat kaže ključno pravo čovjeka je **pravo na život**. "Život je božji dar", kaže Bastijat. Pravo čovjeka je da brani svoj život, odnosno **pravo na samoodbranu** je ključno čovjekovo pravo. **U tzv. prirodnom stanju svaki pojedinac ima pravo da sam sebe brani.** Pravo na samoodbranu, znači čini nužnu posledicu prava na život. Zašto onda nemamo **anarhiju** (prirodno stanje) nego državu?

Da bi na to odgovorili možda bi prvo trebalo suštinski objasniti to stanje anarhije i kako bi, logično, iz tog stanja mogla nastati država, bez obzira da li je ona u stvarnosti zaista tako i nastala. Taj **misaoni proces** može nam puno pomoći u objašnjenju mnogih od gore postavljenih pitanja.

U prirodnom stanju (Hobsovo i Lokovo stanje) ljudi bi se ponašali tačno onako **kako bi trebalo** (moralno) i više-manje se pridržavaju moralnih ograničenja. To bi, istina, bilo najbolje stanje anarhije koje bi se moglo zamisliti! **No, da li je i to stanje** (stanje najbolje anarhije) **bolje od stanja najlošije države?** Samo ukoliko je najlošija država bolja od najbolje anarhije, tek onda postoje opravdanja i dokazi za postojanje države.

Isto tako, pitanje je da li su sve aktivnosti koje ljudi moraju činiti da bi uspostavili i održali državu **moralno dopustive** same po sebi?

Moralna filozofija određuje pozadinu i granice **političke filozofije**, ono što ljudi smiju i ne smiju činiti jedni drugima (moral) ograničava što smiju učiniti putem državnog aparata

---

¹¹ Upućujem na knjigu Roberto Nozick: Anarhija, država i utopija. Zagreb, 2003. (prevod)

odnosno što smiju učiniti da bi ga utemeljeli (politika). Znači, ono što je nemoralno na ličnom nivou, nemoralno je i kada se vrši preko države, odnosno kada to radi država!

Koji je to **pozadinski mehanizam** koji dovodi do države?¹²

Pojedinci u Lokovom prirodnom stanju su u "stanju savršene slobode da određuju svoja djela i raspoložu svojim vlasništvom u granicama prirodnog zakona, a da to ne zavisi od dozvole ili volje nekog drugog čovjeka". Granice prirodnog zakona zahtjevaju da "niko ne smije nauditi tuđem životu, zdravlju, slobodi ili vlasništvu". No i u takvom stanju neke osobe krše te granice "posežu za tuđim pravima i ... nanose drugima zlo". Pojedinci koji su oštećeni mogu "tražiti onoliko obeštećenja koje će predstavljati zadovoljštinu za štetu koju je pretrpio i svako ima pravo kazniti prekršioca tog zakona".

Što je po Loku lijek za "neugode prirodnog stanja"? Kako "izliječiti" te neprijatnosti po slobodnog čovjeka koje neminovno proizvodi to stanje (anarhija)?

To je **gradanska vlast!** Zapravo i u prirodnom stanju prirodni zakon ne može riješiti svaki problem. Za neke probleme da bi se riješili moraju postojati **dogovori** između pojedinaca. Upravo **ti dogovori su početak ideje države!**

Kako zaštititi svoj život od nasrtaja drugih u prirodnom stanju (stanju anarhije, odnosno odsustvu sile)? To pojedinac može da uradi **samostalno**, ili, radi povećanja snage, da se više pojedinaca **udruži** u neke **zaštitne asocijacije**. Ali članovi takvih asocijacija moraju uvijek biti raspoloživi da učestvuju u **zaštiti svojih članova, ma što u tom trenutku radili** (ovo je ideja plemena). To pravo pojedinca kada je napadnut od drugoga, da "aktivira" asocijaciju kojoj pripada, nekim članovima stvara neprijatnosti i problem (jednostavno oni ne žele da ratuju). Zato se dolazi do dogovora da se za zaštitu **angažuje** neka "profesionalna" agencija, što članovi asocijacije **plaćaju dobrovoljno!** Istina, agencija koje nude zaštitu na nekom području može biti više. Dolazi do konkurencije! Kao rezultat te konkurencije dolazi do **jedne agencije na jednom području**.¹³ Ona ima pravo sile u zaštiti prava pojedinaca na tom području. Tako se stvara zajednički sistem, koji rešava neke neugode prirodnog stanja. "I tako se iz anarhije, pod pritiskom spontanog grupisanja, uzajamne zaštite asocijacija, podjele rada, tržišnih pritisaka, masovne proizvodnje i racionalnog samointeresa, iznjedri nešto što veoma nalikuje minimalnoj državi" (Nocik, str. 36)

Ovo objašnjenje nastanka države (način prenošenja prava sa pojedinca na neki zajednički organ) zasniva se na **mehanizmu nevidljive ruke**. "Svakom pojedincu je namjera jedino vlastiti dobitak, a pri tom ga, kao i u mnogim drugim situacijama, nevidljiva ruka navodi da postiže cilj koji nije bio dio njegove namjere" (Adam Smit)¹⁴ Shodno načelu nevidljive ruke fenomeni koje istražujemo **nisu nastali** kao rezultat neke svrhe, cilja, nekog plana ili svjesne

¹² Ovaj mehanizam je veoma detaljno prikazan kod Roberta Nocika u knjizi "Anarhija, država, utopija", Zagreb, 2003.

¹³ "Zašto bi na tom tržištu praktično nastao monopol bez vladine intervencije, koja ga inače stvara i održava? Vrijednost kupljenog proizvoda (zaštita od drugih) jeste relativna, zavisi od snage drugih (od snage protivnika, onoga ko nam ugrožava prava). Za razliku od drugih dobara, gdje više ponuđača može koegzistirati, ovdje se klijenti opredjeljuju za najbolju agenciju ... i tako ostaje na kraju jedna." (Nocik, str. 36)

¹⁴ Mehanizam nevidljive ruke spada u fundamentalan objašnjenja nastanka nečega- u ovom slučaju zajedničkog tijela, odnosno države. Fundamentalna objašnjenja nekog područja su objašnjenja tog područja pomoću drugih pojmova, ona se ne služe niti jednim pojmom sa tog područja. Jedino pomoću takvih objašnjenja možamo objasniti, a time i razumjeti sve o nekom području. Npr. ekonomija se ne može objasniti samo ekonomijom! Tako se ni objašnjenje nastanka države ne može objasniti samo preko političke teorije o državi.

alokacije. Da možda npr. država nije nastala kao objekat ljudskih namjera? Zato je to i fundamentalno objašnjenje- polazi od fundamenta nastanka i ne zarobljava ga nivo pojavnog, odnosno neki tekući, vidljivi problemi i rezultati.

Objašnjenje nevidljive ruke tvrdi da ono što **naizgled djeluje** kao proizvod nečije namjere **nije nastalo** ni zbog čije namjere.¹⁵

Ako slijedimo Nocikovu logiku prikaza nastanka države, koje polazi od potrebe ljudi da **zaštite svoje živote** od drugih koji ih napadaju, postavlja se pitanje da li je ta "**krajnja**" (nakon djelovanja mehanizma konkurencije) **privatna zaštitna asocijacija država**? Shodno teoriji Maksa Vebera ta privatna zaštitna agencija još **ne može biti država**. Dva su razloga: 1) dopušta nekim ljudima da silom ostvaruju svoja prava; 2) ne štiti sve pojedince na tom području, već samo one koji plaćaju zaštitu. Odnosno, pitanje je da li je moguće dati pravo nekoj grupi ljudi **da ima monopol na primjenu sile** i da li je moguće **neke članove društva ostaviti bez zaštite** (jer ne žele ili neće da plaćaju uslugu zaštitnoj agenciji)?

Koncept države ipak podrazumjeva da niti jedan pojedinac niti bilo koja grupa **nemaju pravo na prisilu**. Taj **monopol na silu** je **isključivo pravo države**. Stoga, privatna zaštitna agencija nije država. Uz to, država pripada **svim pojedincima**, ne samo onima koji plaćaju cijenu za zaštitu. Ako neki plaćaju, a drugi ne, a zaštitu trebaju svi, dolazimo do **preraspodjele među pojedincima. Neki pojedinci uživaju zaštitu iako nisu za nju platili.**

Ovdje dolazimo do zaključka da **država**, makar bila i najminimalnija, **sadrži element preraspodjele** između pojedinaca.

Ipak, otkud moralno pravo državi da ovo radi? Otkuda moralno pravo državi da sprovedi preraspodjelu?

Ako prihvatimo Kantovo učenje da je "pojedinau cilj sam po sebi", odnosno da se pojedinac ne smije shvatiti kao sredstvo za postizanje ciljeva, dolazimo do moralnih ograničenja u odnosima između ljudi. Odnosno, dolazimo do **prava pojedinca. Svaki pojedinac ima svoja prava. Prava drugih ograničavaju naše postupke.** To znači, da se ne smie desiti kažnjavanje nevinog čovjeka, da bi se npr. neki grad spasio od osвете neke rulje.¹⁶ Tako **prava pojedinca unose novo ograničenje**: zabranjuju nam da kršimo ta moralna ograničenja u ostvarivanju svojih ciljeva. Prava drugih pojedinaca postaju moralno ograničenje naših postupaka. **Nekršenje prava pojedinaca niti u jednom jedinom slučaju je u osnovi ideje države.** To znači da je stav zagovornika države (suprotno od anarhista) o nekršenju prava pojedinca podrazumjeva da ta koncepcija polazi od toga da to što ste **prisiljeni** pridonjeti tuđem boljitku predstavlja kršenje vaših prava, dok to što vam neko drugi **ne osigurava** prijeko potrebne stvari, uključujući i one koje su bitne za zaštitu vaših prava samo po sebi ne predstavlja **kršenje** vaših prava.

Ali, da li je taj monopolski položaj makar ultraminimalne države (koja pruža samo zaštitu od drugih) moralan? Anarhisti ovo pravo države smatraju nemoralnim i smatraju da bi jedna privatna zaštitna agencija mogla da obavlja ovu funkciju. **Tu je ta ključna rastavnica**

---

¹⁵ R. Nocik ovaj suprotni prilaz naziva: objašnjenje skrivene ruke, nešto slično teoriji zavjere. Neko ko je sakriven od očiju, vuče sve poteze i pravi ono što želi.

¹⁶ To bi bilo **utilitarističko ponašanje**. Problem sa utilitarizmom je da ne priznaje prava pojedinca i njihovu neprikosnovenost. Utilitarizam- možeš raditi što hoćeš (čak i ugroziti prava drugih ljudi) da bi postigao cilj. "Cilj opravdava sredstvo" rekao je Nikola Makijaveli.

anarhista i liberala! Anarhisti smatraju da državni monopol nad silom krši moralna ograničenja, te da je otuda država nemoralna. Liberali misle da ograničena država (prisila) ima moralno opravdanje!

"Država dopušta da je u tačno određenim okolnostima legitimno kazniti one koji krše tuđa prava, jer ih i ona krši, pa otkuda onda pravo državi da zabrani privatno sprovođenje pravde drugih neagresivnih pojedinaca čija su prava povrijeđena? Koje pravo **privatni izvršitelji pravde krši**, a koje ne krši kada ona (**država**) **kažnjava**?" (Nocik, str. 81)

Odnosno, kojim pravom smije država i njeni činovnici prisvojiti isključivo pravo (privilegiju) u odnosu na silu i silom nametati taj monopol? Da li je moralno da se kažnjava privatni izvršitelj pravde, ako on ne krši ničija prava (brani sebe i svoje pravo)? Ako ga kažnjavamo za ona djela koja čine i državni službenici znači kršiti njegova prava, a time se krše i moralna ograničenja. Ako je tako onda je, shodno anarhistima, monopolizacija upotrebe sile po sebi nemoralna, kao što je po njima nemoralno i uvođenje kroz državni aparat obaveznih poreza. Nemoralno je shodno anarhistima, isto tako, primoravati miroljubive građane da moraju platiti za zaštitu, ako je oni ne žele kupiti. Stoga, ako država nekom zaprijeti kaznom ako ovaj ne pomogne zaštititi nekog drugog ona krši njegova prava.

Nocik kaže da bi mogli da dokažemo da je monopolsko pravo države na silu moralno, potrebno je da se prethodno dokaže da je prelaz od privatne zaštitne agencije ka minimalnoj državi moralan.

Nocik polazi od načela nevidljive ruke. Preko mehanizma nevidljive ruke država može nastati **direktno iz prirodnog stanja a da ničija prava ne budu povrijeđena**. Država nastaje procesno, endogeno, a **ne uvodi se spolja** nit nastaje **nekim svjesnim državnim ugovorom**. Monopol države de facto nastaje procesom nevidljive ruke i moralno dopustivim sredstvima, a da se prethodno ne krše ničija prava i da se ne prisvajaju neka specijalna prava koje drugi ne posjeduju.

Važno je napomenuti dva principa:

Prvo, **prisilno sprovođenje načela pravičnosti je nedopustivo**. Ne može se postupati tako da ljudima učinimo korist, a potom od njih tražimo da to plate ili ih silom na to natjerati. Ovo je u suštini tzv. "teorije pravičnosti" koja objašnjava nastanak države na način da je svaki pojedinac dužan da prihvati dogovor sklopljen između drugih ljudi, a koji i njemu donosi korist. Npr. ljudi u naselju se dogovore da čiste ulicu svakog dana to čini jedan stanovnik tog naselja. Obzirom da i ja imam korsit od čiste ulice, ja sam dužan da, makar na silu prihvatim taj dogovor. Na taj način, shodno ovoj teoriji je nastala država.

Drugo, nijedna zaštitna asocijacija, nastala na dobrovoljnoj osnovi pojedinaca, nema neko **posebno pravo u odnosu na članove te asocijacije**. Stvaranjem zaštitne asocijacije **ne nastaju nikakva nova prava ili ovlašćenja**. Svako pravo asocijacije je bez ostatka **razgradljivo** na ona individualna prava što pripadaju pojedincu koja su zasebno djelovala u prirodnom stanju.

Ako svaki pojedinac u **prirodnom stanju ima pravo da se brani** (ima monopol) zašto to pravo nema i zaštitna agencija (kao zbir pojedinačnih prava). Svako se smije braniti od napada ili postupaka drugih i smije kazniti one koji to čine. Zar to pravo ne dobija i zaštitna asocijacija, jer ga pojedinci prenose na nju?

Tako zaštitna asocijacija dobija monopol de facto, a ne de iure. Dobijanje tog monopola ima u osnovi poprima karakteristike države.

6. Umjesto zaključka

Ključna teza ovog rada jeste da je pojedinac u osnovi svega, uključujući i državu. Odnosno, država je razgradljiva na individualna prava koja pripadaju pojedincu u tzv. prirodnom stanju. Posljedica ovog mišljenja je da država nema niti jedno pravo koje ne pripada pojedincu. Sve što je nemoralno u postupku pojedinca prema ostalim ljudima, nemoralno je ukoliko to isto radi država! Nemoralna država nastaje onda kada se ona postavi da je iznad pojedinca i da ne služi pojedincu.

Literatura:

1. A. Adler: *Poznavanje čovjeka*, Matica srpska, Novi Sad, 1981.
2. Raymon Aron: *Demokratija i totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb, 1996.
3. Aurelije Augustin: *Božja država*, CID, Podgorica, 2004.
4. Benjantin Barber: *Jihad. us me world*, B. Book, New York, 2003.
5. Gustine Le Bou: *Psihologija gomile*, Globus, zagreb, 1986.
6. Etienne de la Boete: *Politika poslušnosti: Rasprava o dogovornom ropstvu 1550*, Global book, 1998.
7. Silvano Bolčić: *Razvoj i kriza jugoslovenskog društva*, SIC, Beograd, 1983.
8. Milovan Ćilas: *Nova klasa*, Beograd, 1987.
9. Daniel Deffo: *Robinzon Kruso*, Rad, 1973.
10. Fjodor Dostojevski: *Zapisi iz mrtvog doma*, Rad, 1972.
11. E. Epstain: *Free market under seige*, IEA, London, 2003.
12. Fransis Fukuyama: *State-building, Governance and World oder in the 21st century*, Cornel University Press, 2004.
13. Vlado Gligorov: *Kritika kolektivizma (Liberalna misao o socijalizmu)*, Filip Višnjić, 1988.
14. Boško Gluščević: *Kritika sistema planiranja*, IDEI, Podgorica, 1982.
15. Zagorka Golubović: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, 1988.
16. H.L.A. Hart: *Law, liberty and Mortality*, Stanford University Press, 1963.
17. F. Hajek: *Individualizam i ekonomski poredak*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 2002.
18. F. Hajek: *Poredak slobode*, Global book, Novi Sad, 2000.
19. F. Hajek: *Kobna ideja*, CID, Podgorica, 2001.
20. David Handerson: *The Changing Fortunes of Economic Liberalism*, IEA, London, 2003.
21. IDN- Centar za ekonomska istraživanja: *Svojina i slobode*, Beograd, 2001.
22. Dragan Lakićević: *Ogled o ustanovama slobode*, Nolit, 1994.
23. Maksimović Slobodan: *Mikroekonomija*, Consseco Institut, Beograd, 2002.
24. Ljubomir Madžar: *Svojina i reforma*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1995.
25. Marc Miles (Editor): *The road to Prosperity*, Heritage Fondation, Washington, 2004.
26. Ludvig Von Mizes, F. Hayek: *O slobodnom tržištu*, Zagreb, Mate, 1997.

27. Ludvig Von Mises: *Zaplanirovannij kaos i antikapitalističeskaja mentaljnost*, Izdateljstvo: Delo, Moskva, 1993.
28. Robert Nozick: *Anarhija, država, utopija*, Naklada Jesenske i Turk, Zagreb, 2003.
29. Latinka Perović: *Krhka srpska vertikala*, Helsinški odbor, 2003.
30. Miroslav Prokopijević: *Konstitucionalna ekonomija*, Beograd, 2002.
31. Ayn Rand: *Vrlina sebičnosti*, Global book, 2000.
32. Ayn Rand: *Veličanstveni izvor* (roman), Stylos, Beograd, 2003.
33. Ayn Rand: *Kapitalizam nepoznat ideal*, Global book, Novi Sad
34. A. Smit: *Istraživanje uzroka i prirode bogatstva naroda*, Global book, 2001.
35. R. Smit: *Adam Smit and the origins at American Enterprise*, New York, 2001.
36. Veselin Vukotić: *Ekonomija i kaos*, Ekonomist, 6/99
37. Veselin Vukotić: *Is transition Heading the Wrong Way?*, Transistion Studies Review, Vol. 11, hr. 3, 2004, 38
38. Farid Zaharija: *Budućnost slobode- neliberalna demokratija kod kuće i u svijetu*, Dan graf, Beograd, 2004.